

HERBERT MARCUSEN POLIIT- TISEN TEKNOLOGIAN KRITIIKKI

- 3 Tarkoitin nimenomaan Marcusen tätä teosta enkä esim. Max Horkheimerin ja Theodor W. Adornon "Valistuksen dialektiikkaa" (1947).
- 4 Ja lueskellessaan voi kuunnella John Lennonin "Imagine"-kappaletta, joka lienee edelleen paras esitys utooppisen ajattelun luonteesta.

Lähteet

- Carlsen, Schanz, Schmidt & Thomsen: *Kapitalisme, behov og civilisation I-II*. Modtryk 1980.
- Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W.: (1947) *Dialektik der Aufklärung*, Fischer, Frankfurt a/M 1971.
- Kasvio Antti: *Teollisuustyö ja elämäntapa. Tutkimus kahden suuren teollisuuslaitoksen ammattitaitoisten työntekijöiden työn ja työn ulkopuolisten elämän kehityspiirteistä 1980-luvun suomalaisessa yhteiskunnassa*. Acta Universitatis Tamperensis Ser. A, vol. 134 Tampere 1982.
- Marx, Karl: *Pääoma I*. Petroskoi 1957.
- Marcuse, Herbert: *One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Routledge & Kegan Paul Ltd, London 1964. (Suom: Yksiuolotteinen ihminen, Weilin + Göös, Tapiola 1969).
- Niiniluoto, Ilkka: *Tekniikan filosofia*. (Moniste) 1982.
- Pietarinen, Juhani: Millainen luontoon kohdistuva toiminta on oikeutettua? *HS* 9. 5. 1982.
- Steinbock, Dan: Filosofit eivät voi vetäytyä yhteiskunnallisesta vastuusta. *HS* 14. 11. 1981.

"Kun matkustan autolla etäiseen paikkaan valitsen reittini maantiekartan avulla. Kaupungit, järvet ja vuoret ovat esteitä, jotka täytyy ohittaa. Moottoritie muotoilee ja organisoii maiseman: kaikki matkalla kohtaamani on moottoritien sivutuotetta tai siihen liittyvää. Lukemattomat merkit ja julisteet kertovat matkustajalle, mitä pitää tehdä ja ajatella: ne jopa osoittavat milloin on kiinnitettävä huomiota luonnonkauneuksiin tai historiallisiin nähtävyyksiin. Muut ovat ajatelleet matkustajan puolesta, ja ehkä paremmin kuin hän itse. Mukavia pysäköintialueita on rakennettu sinne, missä näköalat ovat upeita. Suuret mainokset ilmoittavat, milloin on syytä pysähtyä ja virkistäytyä. Ja kaikki tämä on todella tehty matkustavaisen parhaaksi, hänen turvallisuudekseen ja mukavuudekseen; hän saa mitä haluaa. Liikeyritykset, tekniikka, inhimilliset tarpeet ja luonto on sulautettu tehokkaaksi ja rationaaliseksi mekanismiksi. Se matkustaa parhaiten, joka noudattaa tämän mekanismin ohjeita, alistaa spontaanit tarpeensa sille anonyymille viisaudelle, joka on järjestänyt kaiken hänen puolestaan."

Näin kuvailee Saksasta muuttanut Herbert Marcuse Yhdysvaltojen highway-verkoston artikkelissaan "Some Social Implications of Modern Technology" vuodelta 1941 (s. 419). Tässä artikkelissa tulee hyvin esille eräs Marcusen tuotannon keskeinen teema: yksilön suhde moderniin, anonyymiin tekniseen koneistoon tai aparattiin.

Marcuse tiivistää itse esimerkiksi opetukset seuraavasti: Ratkaisevaa on, että tällainen asenne, joka esimerkiksi matkustavaisella on, hajottaa kaikki toiminnot näennäistarpeiden reaktioiden ketjuksi. Ne ovat reaktioita tiettyihin mekaanisiin normeihin. Matkustavaisemme asenne ei ole ainoastaan täysin rationaalinen ja järkevä yksilön kannalta. Kaik-

kinainen protesti näitä normeja vastaan on järjetöntä. Yksilö, joka pitäisi kiinni toimintavapautestaan tällaisessa tilanteessa tulisi hulluksi. Ei ole mitään yksilöllistä pakoa järjestelmästä, joka on mekanisoitunut ja standardisoitunut maailman: "Se on rationaalinen järjestelmä tai aparatti, joka yhdistää äärimmäisen tehokkuuden äärimmäiseen mukavuuteen, säästää aikaa ja energiaa, sopeuttaa kaikki keinot päämäärään, ennakoii seurauksia, turvaten laskennallisuuden ja turvallisuuden" (emt).

Marcusen analyysi järjestelmän edustamasta teknisestä rationaalisuudesta tuo eittämättä mieleen klassisen saksalaisen sosiologian, etenkin Max Weberin kulttuurikritiikin (ks. Gronow 1979). Weberin mukaan modernin ihmisen kohtalona on se, että kapitalismin henki – vapaiden yksityisyrittäjien toimintaperiaate – on korvautunut formaalilla rationaalisuudella. Yksilöt eivät enää aseta aidosti omia päämääriään, vaan järjestelmä määrää yksilöiden toiminnan ja toiminnan mielen. Yksilön tehtäväksi tulee vain sopeutua järjestelmän anonyymiin toimintaperiaatteeseen. Tämä rationaalisuuden muoto ei kaiken lisäksi määrää pelkästään taloudellista toimintaa vaan koko yhteiskunnallista ajattelua ja toimintaa.

Max Weberille kapitalismin "rautahäkki" on modernin ihmisen kohtalo, josta ei ole ulospääsyä. Toiminnan mieli ja vapaus ovat ainoa keino kadotettuja. Klassisen sosiologian siviilisaatiokritiikki on siten luonteeltaan pessimististä. Marcuse ei jaa tätä pessimismistä vaan luottaa siihen, että tekninen, formaali järki on korvattavissa uudella, aidommalta yhteiskunnallisella rationaalisuudella. Marcusen oma teknisen järjen kritiikki tulee osoittaneeksi tämän itse asiassa mahdottomaksi.

Tekninen järki on pääoman järked

Marcusen mukaan Max Weber tekee virheen identifioidessaan teknisen järjen (tai formaalin rationaalisuuden) ja porvarillisen herruuden keskenään. Weber ei käsitä, että kapitalismin rautahäkkiä ei tuota ”puhdas” tekninen järki vaan ”herruuden järki” (ks. Marcuse 1965a, 178). Weberin formaalin rationaalisuuden käsite palautuu itse asiassa jäänöksettömästi pääoman rationaalisuuteen, ”jatkuvaan voitontavoitteluun pysyvässä, rationaalissa kapitalistisessa yrityksessä. Rationaalisuudesta tulee kannattavuuden ehto, joka puolestaan on suuntautunut systemaattiseen metodiseen laskennallisuuteen, ”pääomalaskentaan” (emt., 164). Formaalin rationaalisuuden osoittavat pääoman toimintaperiaatteeksi jo sen historialliset ehdotkin, vapaa työ ja vapaa kilpailu. Formaalin rationaalisuuden käsite ei Marcusen kriittisen tulkinnan mukaan olekaan arvovapaa käsite – niin kuin Weber antaa ymmärtää. Tätä rationaalisuutta hallitsee abstraktio, joka määrittää kapitalismin aikakautta niin teoreettisesti kuin käytännössä: laadun redusoituminen määräksi.

Puhdas tekninen rationaalisuus kuuluu Marcusen mukaan sellaisenaan ihmisen ja luonnon väliseen suhteeseen, niin sisäisen kuin ulkoisenkin luonnon hallintaan. Kyse on tällöin esineiden tuottamisesta ja raaka-aineiden muokkaamisesta tieteellisesti konstruoidun koneiston avulla, jonka suoritusta voidaan tieteellisesti kontrolloida: ”Sen rationaalisuus kontrolloi esineitä ja ihmisiä, tehtaita ja hallintobyrokratiaa, työtä, vapaa-aikaa (...)” (emt.). Tekninen järki on luonteenlaan formaalia ja juuri tämän takia se voidaan kulloinkin alistaa minkä tahansa päämäärän, yhtä hyvin pääoman arvonlisäyksen kuin ihmiskunnan vapautuksenkin palvelukseen. Tätä Max

Weber ei Marcusen mukaan käsitä samaistaessaan oikopäätä formaalin rationaalisuuden pääoman toimintaperiaatteeseen.

Poliittisen teknologian kritiikki

Marcuse ei kuitenkaan tarkastele – niin kuin Weber-kritiikki antaisi ymmärtää – tekniikkaa ja teknistä rationaalisuutta vain välineenä, joka voidaan panna palvelemaan sille ulkoisia päämääriä: Jo itse tekniikka, eikä vain sen määrätty käyttö, edustaa herruutta. Se edustaa tieteellistä ja laskennallista herruutta. Tekniikkaan ei ainoastaan tuoda alkoapäin määrättyjä päämääriä ja intressejä, vaan ne sisältyvät itse teknisen aparatin rakenteeseen: ”... tekniikka on kulloinkin historiallis-yhteiskunnallinen projekti: siihen on projisoitu se, mitä yhteiskunta ja sen hallitsevat intressit aikovat tehdä ihmisille ja esineille. Tällainen herruuden ’päämäärä’ on ’materiaalinen’ ja kuuluu itse teknisen herruuden muotoon” (emt., 179). Tekninen järki on siten toisaalta aina formaalia, toisaalta se jo alunperin on poliittista ja määrätyn herruuden intressin rajoittamaa (ks. emt., 180).

Käsitys teknisen järjen immanentista herruusluonteesta tulee selvimmän esille Marcusen vuonna 1964 ilmestyneessä teoksessa *One-Dimensional Man*. Tämä – aikoinaan paljon keskustelua ja kritiikkiä herättänyt – käsitys voidaan tiivistää seuraavasti: tiede ja tekniikka eivät ole neutraaleita herruuden suhteen. Tekninen rationaalisuus on ruumiillistunut tekniseen koneistoon, eikä kone ole indifferentti sen käytön suhteen. Tiede ja sen sovellutukset noudattavat siten samaa herruuden logiikkaa (ks. emt., 127). Sen enempää kansallistaminen kuin sosialisointikaan ei muuta miksiään teknisen rationaalisuuden fyysistä ruumiillistumaa, koneellista aparattia (ks. emt., 34). Nykyinen herruus ei toteudu

vain tekniikan välityksellä vaan itse teknologiana.

*One-Dimensional Man*issa on kuitenkin myös kohtia, jotka antavat ymmärtää, että tekninen koneisto voi olla indifferentti poliittisten päämäärien suhteen: se voidaan vapauttaa riiston palveluksesta ja panna palvelemaan edistystä (ks. emt., 182–185). Tämä ambivalenttisuus selittyy Marcusen teknisen järjen käsitteestä. Toisaalta tekninen rationaalisuus on poliittisesti neutraalia, ja se voidaan alistaa minkä tahansa päämäärän palvelukseen, koska se on abstraktia, kvantifioivaa rationaalisuutta. Mutta toisaalta juuri siksi, että se on abstraktia rationaalisuutta, joka abstrahoi kaikista laadullisista ja erityisistä, se jo sellaisenaan edustaa yksilöitä alistavaa herruutta. Tämän käsitteellisen epämääräisyyden takia Marcusen Weber-kritiikki ei oikein vakuuta. Marcuse tulee itse asiassa vain toistaneeksi sen minkä Max Weberin esittää: formaali rationaalisuus on pääoman rationaalisuutta, mutta samalla se on rationaalisuuden puhdas ja korkein tyyppi.

Vallankumousteorian kriisi

Stefan Breuerin *Krise der Revolutionstheorie* -teoksen (1977) systemaattisen Marcuse-tulkinnan mukaan juuri *One-Dimensional Man* -teoksessa voidaan havaita tärkeä muutos Marcusen ajattelussa. Kun Marcuse on aikaisemmin tarkastellut tekniikkaa neutraalina välineenä, se käsitetään nyt herruuden läpitunkemaksi. Vaikka Breuer ehkä turhaan dramatisoi Marcusen käsitysten muutosta (vrt. edellä käsitellyt Marcuse 1941 ja 1965a), Breuer on oikeassa sikäli, että teknisen järjen käsite on erityisesti tässä teoksessa kiinnostavalla tavalla problemaattinen.

Breuerin mielestä muutos Marcusen ajattelussa johtuu siitä, että Marcuse havaitsee, ettei tekniikka voi modernissa teollisuudessa

enää tarkastella yksilön tuotantovälineenä. Tekniikka on muutunut ”menettelytapojen ja valmiuksien sekä esineellisten rakenteiden järjestelmäksi” (Breuer 1977, 180). Koneet ovat toki sinänsä poliittisesti neutraaleita: sen enempää syklotroni kuin tietokonekaan ei edusta mitenkään suoranaisesti poliittista herruutta. Tekninen rakenne on suhteellisen avoin erilaisille tarkoituserille. Tarkasteltaessa yksittäisen koneen sijasta tieteen ja tekniikan järjestelmää käy kuitenkin selväksi, että koneet edellyttävät tietynlaista työnjakoa ja työn organisaatiota. Kun tuottajat kapitalismissa irrotetaan tuotantovälineistään, he eivät enää itse aseta työprosessin päämääriä: ”Päämäärän asettaa nyt laajassa mielessä taloudellinen suhde, joka mukautti itseensä joukon luonnonominaisuuksia käyttöarvoina anastaakseen yksipuolisesti rikkautta, kun taas konejärjestelmä oli työläisille vain abstrakti perusta toteuttaa heille vieraita päämääriä ja ylläpitää omaa olemassaoloaan; tämä viimeksimainittu oli sivutuote, ei tuotannon määräävä momentti” (emt., 194).

Kun määrätty yhteiskuntarakente on esineellistynyt tekniikkana ja kun tekniikka on laajentunut koko ”Lebensweltiin” ja tuhonnut kaiken ”ei-pääoma-adekvaatin todellisuuden”, esineellistynyttä kuorta ei voida enää käsitellä pelkäksi mystifikaatioksi, ”Scheiniksi”. Kun käyttöarvoja tuottava työ ei enää ole aitoa instrumentaalista toimintaa, arvoesineellisyuden läpi ei voida enää nähdä. Ero itsenäistyneen tavaroitten kierron ja sellaisen tuotavan perustan välillä, jota arvo ei vielä täysin hallitse, häviää. Yhteiskunnallinen synteisi ei tällöin toteudu sisällön suhteen riippumattoman muodon tasolla (ks. emt., 202).

Marcusen ongelmana on Breuerin mielestä kuitenkin se, että Marcuse tarkastelee teknologiaa ja yhteiskuntaa varsin epämääräi-

sen herruuskäsitteen avulla. Marcuse onkin taipuvainen esittämään herruuden subjektin ja objektin, ihmisen ja luonnon välisenä ylihistoriallisena suhteena eikä historiallisena ja yhteiskunnallisena suhteena. Herruudesta tulee siten ihmisen kohtalo, ja kritiikki lähenee porvarillista kulttuurikritiikkiä (ks. emt., 184–185). Vaikka Marcuse ei reflektoidakaan spesifiä kapitalistista yhteiskunnallisuutta eikä arvomuotoa, hänen teknisen järjen kritiikkinsä ilmaisee kuitenkin ”reaalista asiantilaa”. Tämä on Breuerin mielestä Marcusen suuri ansio.

Pääoman tekninen arvomuoto

Marcusen ansiota on myös se, että hän tematisoi uudelleen traditionaalisen marxismin unohdettaman, mutta Marxin kapitalismikritiikin sisältämän teknologiakritiikin. Voidaan jopa väittää, että *Pääoman* ja *Grundrissen* tiede- ja teknologia-analyysin tulosten ja Marxin vallankumousperspektiivin välillä vallitsee samanlainen ambivalenssi kuin Marcusellakin. Työn reaalista subsumptiota ja koneellista suurteollisuutta analysoidessaan Marx tulee itse asiassa osoittaneeksi, ettei käyttöarvoja luova konkreettinen työ voi toimia kapitalismissa kritiikin lähtökohdaksi. Tällaisen tulkinnan on esittänyt Klaus-Dieter Oetzel teoksessaan *Wertabstraktion und Erfahrung* (1978), jossa kehittää edelleen Hans-Dieter Bahrin (1973) aloittamaa teknologiakritiikkiä. Oetzel on tiivistänyt analyysinsä tulokset teknisen arvomuodon käsitteeseen. Samoin kuin Breuer Marcuse-tulkinnassaan Oetzelkin on sitä mieltä, että työn reaalinen subsumptio tuhoaa mahdollisuuden nähdä esineellistymisen lävitse. Tämä johtuu siitä, että Marxin kritiikki edellyttää käsityömäisen työn käsitettä. Käsityömäisessä tuotannossa työväline on vielä yksilön työväline, jota yksilö hallitsee ja käyttää. Osoittaessaan miten ko-

neellinen suurteollisuus on pääoman adekvaatti aineellinen olemuoto Marx tulee samalla osoittaneeksi sen, miten tällainen kritiikki perustuu esikapitalistisen tai varhaiskapitalistisen työprosessin hypostatisoinnille. Sille ei ole perustaa modernissa teollisessa tuotantoprosessissa, koska työn reaalinen subsumptio on tuhonnut käyttöarvojen tuotannon arvoituotannosta riippumattoman luonteen.

Käsityömäisessä manufaktuuriteollisuudessa, missä pääoma on alistanut työn vasta formaaliksi, työn porvarillinen yhteiskunnallistuminen ulottuu pelkästään työn tuotteisiin ja vain välillisesti tai muodollisesti itse tuotantoprosessiin (ks. Oetzel 1978, 160–161). On tosin jo olemassa ”porvarillinen esine”, muttei vielä tämän esineen tuotantoa. Kapitalistisessa tuotantoprosessissa voidaan tällöin vielä työ- ja arvoniissäprosessi erottaa toisistaan, jolloin tuotantoprosessi sisältää sekä taloudellisia että ulkotaloudellisia määreitä (ks. emt., 189–190).

Oetzelin mukaan Marx on osoittanut, että esineellistyneen työ-pääoma -suhteen läpi ei voi nähdä samalla tavoin kuin tavara-raha suhteen läpi silloin, kun pääoma on alistanut työn reaalisesti. On suhteellisen helppoa erottaa rahan taloudellinen muotomääritys sen muista määreistä: kulta on rahaa, mutta samalla se on myös koru tai jokin muu hyödyllinen esine. Sama ei pidä paikkaansa koneeseen nähden: silloin kun ”staattinen” raha on muutunut koneen ”dynaamiseksi”, tekniseksi arvomuodoksi ja rahan ”skemaattisuus” koneen ”skemaattisuudeksi”, konkreetti työ ei voi enää toimia esineellistymisen ”valistusperustana” (ks. emt., 163). Siirtyminen koneellisuuteen merkitsee siirtymistä uuteen tuotantoinnentiiniin, tekniseen arvomuotoon: ”Teknisen arvomuodon syntyminen vaikuttaa suoranaisesti työn ulkotaloudel-

liseen, itsenäiseen ja ylitsekävään funktioon. Esineellinen työväline, kone, pakottaa työn abstraktiin työn muottiin” (emt., 191). Työ tuottaa nyt reaalisesti arvoja ja vain ideaalisesti käyttöarvoja. Työ ei tosin menetä talouden ulkopuolisia tehtäviään vaan ainoastaan ulkotaloudellisen ja vastaanpanevan ominaisuutensa (ks. emt., 192).

Jos materiaalisia tuotantovälineitä ei voida erottaa yksiselitteisesti ja analyyttisesti niiden kapitalistisesta muodosta, ei proletariaatti voi myöskään käsittää itseään pääomasubjektin sijasta tuotantoprosessin aidoksi subjektiksi. Elläi käsitteillä ’koneisto sinänsä’ ja ’teollinen pääoma’ ole eri sisältöä, historiallinen materialismi menettää kumouksellisen potenssinsa (ks. emt., 193 – 194).

Koska Marx samastaa käsityömäisen työn instrumentaalisuuden työn rakenteen kanssa ylimalkaan, hänen työn käsitteensä on Oetzelin tulkinnan mukaan pikemminkin normatiivinen kuin analyyttinen. Sen sisältö määräytyy siitä tehtävästä, joka sillä on vallankumousteoriassa. (Marxin työn periaateista ks. myös Lange 1980). Vaikka Marxin analyysi konejärjestelmän vaikutuksesta työn yhteiskunnallistumiseen päätyy tulokseen, jonka mukaan kokonaistyöläisen koneen välittämä konstituutio pelkistää tuotavan työn teknisesti abstraktiksi, arvoaluvaksi työksi ja tyhjentää yksittäisen työn sen sisällöstä, Marx pitää toisaalta kuitenkin kapitalistisen kokonaistyöläisen syntyminen työläisen tuottavien tehtävien todellisuudessa laajentumisena: ”Hänen (Marxin – J. G.) tulkintansa tuotannon ja yhteiskunnallisuuden vastakohtaisuudesta pelkästään ohimenevänä, työn tuotantovoiman kehityksen korkeamman tarkoituksen takia jopa välttämättömänä erona, saa hänet pettävästi luottamaan porvarillisen yhteiskunnan historiaan kuuluvan työn ja pääoman välisen prosessin val-

lankumoukselliseen lopputulokseen” (emt., 196). Oetzelin tulkinnan mukaan *Päädomasta* löytyy siis tavallaan sekä esoteerinen että eksoteerinen Marx, muotoanalyttisen koneiteorian Marx ja tuotantovoimien kehitykseen toivonsa paneva Marx.¹

Työn reaalisen subsumption prosessiin liittyvän työprosessin oman itsenäisen toimintaperiaatteen tuhoa täydentää tiedon erkaneminen tuottavasta työstä. Esikapitalistisissa ja varhaiskapitalistisissa oloissa tuotannollinen tieto liittyi välittömästi konkreettiseen työhön. Kehittyneen kapitalismin oloissa työstä ja tiedosta tulee toistensa vastakohtia. Tuotannollinen tieto ei ainoastaan erkanee työläisen kokemuksesta, vaan siitä tulee samalla erilaista, abstraktia tietoa, tiedettä. Kun tiedon yleisyyden ja käypyyden takasi aikaisemmin se, että se oli työläisen tietoa, sen takaa nyt se, että se ei ole työläisen tietoa. Kokemustieto erkanee työstä ja samalla siitä tulee tiedettä, joka esineellistyneen työn muodossa koneellisenä järjestelmänä on elävää työtä vastassa tuotannossa (ks. emt., 182).

Tästä huolimatta Marx luottaa tieteen emansipatoriseen merkitykseen samoin kuin konkreetin työn kriittiseen potenssiin. Vaikka Marxin analyysi työn reaalista subsumptiosta *Päädomassa* itse asiassa osoittaa, että tiede on todellisuudessa alistuksen väline ja vain näennäisesti vapautuksen väline – se vapauttaa työn vain tekemällä siitä sisällyksetöntä ja riistämällä siltä sen kokemusperrustan – niin Marx kääntää vallankumouksellisen intentioidensa (tai ehkä paremminkin historianfilosofisten lähtökohtiensa) takia johtopäätöksen päalaelleen: nyt tiede palveleekin todellisuudessa emansipaatiota ja vain välillisesti alistusta. Tieteen emansipatorista merkitystä korostavassa versiossa Marx ei johda tieteen asemaa pääomasuhteesta vaan kaikista historiallis-

ta muutoksista riippumattomasta ihmisen aineenvaihdunnasta luonnon kanssa. Tiede edustaa nyt yleistä hyödyllisyyttä (ks. emt., 184). Samalla tavoin kuin Marx erottaa koneen tekniikkana siitä erityisestä tuotantosuhteesta, missä sitä käytetään, hän erottaa vain väliaikaisesti on erotettu työstä, sen tuotantoteknologinen käyttö merkitsee itse asiassa sitä, että työ ottaa jälleen haltuunsa oman alkuperäisen tuotantovoimansa. Tiede ja teknologia toteuttavatkin siten työn subversiivisporvarillista yhteiskunnallistumista. Kuten Oetzel toteaa, näitä kahta käsitystä on vaikea sovittaa yhteen (ks. emt., 185).

Ollessaan vakuuttunut siitä, että sama prosessi (työn tuotantovoiman kasvu), joka luo vapaa-aikaa, lakkauttaa sen kapitalistisen luonteen lisäksi, Marx ei ota huomioon oman muotoanalyttisen koneiteoriaansa tulosta: työajan määrällinen lyhentäminen sisältää laadullis-teknisen aspektin. Dekvalifioitu työ on aistimellisuudesta ja kokemuksista köyhää työtä (ks. emt., 186).

Herran ja rengin dialektiikka: työn emansipaatiopotentiaali

Osoitettuaan *One-Dimensional Man*issa miten tekninen järki on rakenteeltaan herruuden läpituokemaa Marcuse alkaa ensimmäisen kerran tuotannossaan epäillä käsitystään ’järjestä’ ja ’työstä’ (ks. Breuer 1977, 182). Marcusen käsitys työn ja järjen yhteydestä on perustunut tulkitantaan Hegeliin ja Marxin ’työn yleisestä filosofisesta käsitteestä’ ja etenkin Hegelin *Die Phänomenologie des Geistes* -teoksessaan esittämästä herran ja rengin dialektiikasta.

Marcusen Hengen fenomenologian tulkinnessa herran ja rengin välinen työnjako johtaa siihen, että renki-työläinen on sidottu työhön; se määrää hänen koko

olemassaoloaan. Hänestä tulee esine, jonka koko olemassaolo perustuu käytettyinä olemiseen (ks. Marcuse 1973 (1941), 116). Herruutta taas määrittää se, että herra hallitsee esineitä, joiden avulla hän voi tyydyttää halunsa tekemättä työtä. Käsitellessään esineitä omaisuutenaan hän itse asiassa käsittelee toisen, työläisen itse-tietoisuutta. Koska hän tyydyttää halunsa työläisen avulla, herra tiedostaa, että hän ei ole itsenäinen olento vaan olennaisesti riippuvainen sellaisen toisen olennon toiminnasta, joka tekee hänen puolestaan työtä (ks. emt., 117).

Rengin vapaus suhteessa heraan perustuu siihen, että hän muokkaa esinemaailmaa. Hänen toimintansa ei häviä. Sen tulos säilyy esineissä. Koska työn tuotteet siten ovat osa häntä itseään, työläinen oppii, että hänen työnsä tuotteet täyttävät koko maailman. Renki-työläinen on sekä luonut maailman työllään että on tämän esineellisen maailman vanki. Herra taas on vapaa esinemaailman kahleista mutta riippuvainen työläisen työstä, joka välittää hänen suhdettaan esineisiin. Sen enempää herra kuin renkikään ei tämän takia voi tuoda olemassaolon kokonaisuuteen päämääriä ja toimintaan mieltä. Renki ei voi, koska hän on esinemaailman vanki; herra ei voi, koska hän ei luo työllään maailmaa.

Hieman karkeistaen Marcusen Hegel-tulkinnan voisi tiivistää seuraavasti: Rengin työ edustaa instrumentaalista rationaalisuutta, keinojen valintaa esinemaailman muokkaamiseksi. Herra taas edustaa vapautta asettaa päämääriä ja tuoda työhön ja toimintaan mieltä. Toisistaan riippuvaisina ja toisilleen vastakkaisina kumpikaan ei voi olla vapaa: Koska alistettujen praksis rajoittuu yhteisön välttämättömien tarpeiden tyydyttämiseen ja hallitsevien praksis taas on täysin irrallaan esinemaailman muokkaa-

misesta, työn koko vaiva ja raskaus lankeaa materiaalsen tuotannon ja uusintamisen piiriin, välttämättömyyden praksikseen, kun taas vapauden ulottuvuus tyhjenee ja erotetaan tuosta praksiksestä. Tällöin myös työltä ja toiminnalta materiaalsen tuotannon ulkopuolella on riistetty sen varsinainen mieli: se ei voi tuoda päämääriä ja mieltä olemassaolon kokonaisuuteen (ks. Marcuse 1965b (1933), 46–47). Vain herran ja rengin välisen työnjaon kumoaminen voi vapauttaa työn esineellistymisestä ja vieraantumisesta ja tehdä siitä jälleen olemuksensa mukaista: ”kokonaisen ihmisten vapaata ja täydellistä toteutumista historiallisessa maailmassa” (emt., 47–48).

Vapauden ja välttämättömyyden valtakunnat

Huolimatta teknisen järjen kritiikistään Marcuse luottaa vielä *One-Dimensional Man*inakin työn vapautuksen ohjelmaan sellaisena kuin se herran ja rengin dialektiikin tulkinnaossa on esitetty. Vaikka moderneissa yhteiskunnissa riippuvuutta ei enää Marcusen mukaan voidakaan luonnehtia herran ja rengin välisellä suhteella vaan noidankehällä, joka sulkee sisäänsä niin herran kuin renginkin, sama dialektinen suhde toteuttaa kuitenkin emansipaation, nyt vain vapauden ja välttämättömyyden valtakuntien välisenä suhteena. Nyt tekninen kehitys automaation muodossa toteuttaa renki-työläisen tai ihmisen vapautumisen esineellisen maailman pakkopaidasta, työn hallitsemasta olemassaolosta:

”Kehittynyt teollisuusyhteiskunta on lähestymässä vaihetta, missä jatkuva edistys vaatisi vallitsevan kehityksen suunnan ja organisaation radikaalia kumousta. Tämä vaihe olisi saavutettu silloin, kun materiaalsen tuotanto välttämättömät palvelut mukaanlukien on automatisoitu siinä määrin, että kaikki oleelliset

tarpeet voidaan tyydyttää samalla, kun välttämätön työaika on vähennetty marginaaliseksi ajaksi. Tästä hetkestä alkaen teknologinen kehitys ylittäisi välttämättömyyden valtakunnan rajat, joiden sisällä se palveli hallinnan ja riiston välineenä, mikä rajoittaisi sen rationalisuutta; teknologia olisi nyt kykyjen vapaan leikin kohteena taistelussa luonnon ja yhteiskunnan rauhoittamiseksi” (Marcuse 1968, 29; vrt. myös Marcuse 1972, 29–31).

Kun ihminen automaation myötä vapautuu välttämättömyyden valtakunnan rajoista, kun työ, jota tehdään välttämättömien tarpeiden tyydyttämiseksi, ei enää määrää olemassaolon kokonaisuutta, tekniselle kehitykselle voidaan vapauden valtakunnasta käsin asettaa uusia, laadullisesti erilaisia päämääriä. Täydellinen automaatio avaa sellaisen vapaa-ajan ulottuvuuden, missä ihmisen yksityinen olemassaolo konstituoit itse itsensä. Tällaisessa sivilisaatiossa tekniikkaa käytetään olemassaolon taistelun rauhoittamiseksi (ks. Marcuse 1968, 179–180). Tämä merkitsee uutta sekä teoreettisen että käytännön järjen käsitettä: ”Tieteen ja tekniikan kehitys on tähän asti tehnyt mahdolliseksi arvojen muuttamisen teknisiksi tehtäviksi – arvojen materialisoinnin. Nyt on siten kyse arvojen määrittämisestä uudelleen teknisin termein, osana teknologista prosessia. Nämä uudet päämäärät voisivat silloin toimia teknisinä päämäärinä jo koneiston suunnittelussa ja konstruoinnissa eikä vain sen käytössä” (emt., 182–183). Näin voitaisiin toteuttaa Marcusen historiallinen vaihtoehto: ”resurssien suunnitelmallinen hyödyntäminen (...), vapaa-ajan muuttaminen vapaaksi ajaksi ja olemassaolon taistelun rauhoittaminen” (emt., 198). Tätä historiallista vaihtoehtoa luonnehtivalla uudella teknisellä rationaalisuudella olisi objektiivinen perusta: ”’Rauhoittaminen’, in-

himillisten tarpeiden ja kykyjen vapaa kehitys' voidaan määritellä empiirisesti käytettävissä olevien intellektuaalisten ja materiaalien resurssien ja mahdollisuuksien puitteissa ja niiden järjestelmällisenä käyttönä olemassaolon taistelun hillitsemiseksi" (emt., 175).

Marcusen esittämä vapauden ja välttämättömyyden emansipaatiodialektiikka on periaatteessa samanlainen kuin herran ja rengin dialektiikka. Nyt herran ja rengin tilalle on vain tullut palkkatyöläisen vapaa-aika ja työ, vapauden ja välttämättömyyden valtakunnat: välttämättömyyden valtakunta edustaa teknistä rationaalisuutta, jolla ei ole omia päämääriä ja joka sen takia voidaan alistaa palvelemaan mitä tahansa päämääriä. Vapauden valtakunta taas edustaa subjektin aitoja päämääriä, jotka tulee yhdistää tekniseen rationaalisuuteen aidon rationaalisuuden toteuttamiseksi ja olemassaolon taistelun rauhoittamiseksi.

Käsitys vapauden ja välttämättömyyden (herran ja rengin) dialektiikasta emansipaatiologiikkana on kuitenkin vain vaikeasti yhdistettävissä käsitykseen tekniseen aparattiin ja rationaalisuuteen sisältyvästä herraudesta. Tämän ongelman Marcuse tuo itse esille artikkelikokoelmaansa *Kultur und Gesellschaft* kirjoittamassaan esipuheessa (1965c). Tuossa esipuheessaan Marcuse nimittäin toteaa, että Marxin käsitys sen enempiä vapauden kuin välttämättömyydenkään valtakunnasta ei vastaa kehittyneiden teollisuusmaiden todellisuutta. Välttämättömyyden valtakuntaa ja aineellista uusintamista ei enää määritä käsityömainen työ. Marxin vapauden valtakunta siihen kuuluvine yksilöllisine subjekteineen, luovan toiminnan ja vapaan ajan sekä vahingoittamattoman luonnon ulottuvuuksineen näyttää romanttiselta muistelulta nykyisen massademokratian perspektiivistä. Herruus ja edistys

ovat tuhonneet subjektin autonomisuuden jo kauan sitten (ks. emt., 13; ks. myös Marcuse 1968, 197–198).

Toisaalta välttämättömyyden valtakunnasta on nykyisin mahdollista vapautua, sillä tekninen koneisto ei enää tarvitse elävää työtä. Samalla kun automaattista on tullut todellinen subjekti, se "työntää luotaan työtätekevät ja palvelevat ihmiset ja vapauttaa nämä ajatteleviksi, tietäviksi, keikeleviksi ja leikkiviksi" (emt., 15). Totalitaarisessa, teknisessä yhteiskunnassa vapaus on Marcusen mielestä mahdollista siten vain "aparaatin" ulkopuolella. Tämä vapaus edellyttää kuitenkin mahdollisuutta rajoittaa "aparaattia" ja rakentaa se uudelleen pitäen silmällä olemassaolon rauhoittamista, rauhan ja onnen löytämistä. Vaikka materiaalsen kurjuuden lakkauttaminen on "olemassaolevan puitteissa" mahdollista, "työn lakkauttaminen, rauha ja ilo" eivät ole mahdollisia. Tähän perustuu kuitenkin ainoa olemassaolevan kumoamisen mahdollisuus (ks. emt., 16). "Aparaatin" ja "olemassaolevan" kumoaminen on siis samanaikaisesti sekä mahdotonta että välttämätöntä. Vaikka Marcuse osoittaa, miten vapauden valtakunta itse asiassa on joutunut totalitaarisen yhteiskunnan valvontaan ja muuttunut siten välttämättömyyden valtakunnan kaltaiseksi, hän vaatii edelleen vapauden toteuttamista myös suhteessa välttämättömyyden valtakuntaan.² Samalla Marcuse itse toteaa kuitenkin autonomian ja vapauden teknisen koneiston suhteen olevan "sellaisen toteuttamista, jota pidetään utopiana" (emt., 17).

Juuri *Kultur und Gesellschaftin* esipuheeseen Breuerkin viittaa todetessaan, että Marcuse alkaa epäillä järjen ja työn yhteyttä. Kun Marcuse aikaisemmin on erottanut välttämättömyyden, materiaalsen tuotannon valtakunnan päämäärien valtakunnas-

ta ja oikeuttanut tällä tavoin riiston kaikkine kärsimyksineen historiallisesti edistyksekkäänä ilmiönä, hän alkaa nyt epäillä tätä. Kun tekniikka ei enää ole subjektin väline vaan paremminkin itse subjekti, ei materialistinen kritiikki voi enää asettaa vastakkain tuotannossa syntyynyttä yleisyyttä ja hallitsevaa partikulaarisuutta, yhteiskunnallista sisältöä ja muotoa. Silloin kun teknisestä koneistosta tulee yhteiskuntaa hallitsevan herruuden ja kontrollin väline, ei emansipatoristen vallankumouksen toteuttamiseksi enää riitä vallitsevien päämäärien tuhoaminen. On asetettava kyseenalaiseksi itse "herruuden logiikan" läpituokema porvarillisen järjen käsite (ks. Breuer 1977, 182–183).

Marcuse ei kuitenkaan koskaan täysin luovu tarkastelemasta yhteiskunnan emansipaatiota vapauden ja välttämättömyyden dialektiikan tuotteena, vaikka hän toisaalta osoittaakin tämän dialektiikan aikansa eläneeksi siinä yksilulotteisessa yhteiskunnassa, missä työ- ja arvonnäkökulman prosessia ei voida enää erottaa yksiselitteisesti toisistaan ja missä päämäärä–keino -suhde ei enää määritä työprosessia. Marcusen myöhäistuotannossa yhteiskunnan kaksidimensionaalisuus tosin muuntuu esteettisessä dimensiossa säilyneen "toisen todellisuuden" ja vallitsevan "huonon todellisuuden" voimattomaksi vastakkaisuudeksi (ks. Marcuse 1978), mutta sikäli kuin vallitsevan todellisuuden kumoaminen yleensä enää ajatellaan mahdolliseksi, se noudattaa vapauden ja välttämättömyyden dialektiikkaa.

Marcusen erityinen teoreettinen ajankohtaisuus – teknologikritiikin yleisen ajankohtaisuuden ohella – perustuu siihen, että hän tulee problematisoineeksi Marxin kapitalismikritiikin lähtökohdat siltä osin, kuin Marx luottaa työprosessia luonnehtivan päämäärä–keino -suhteen

säilymiseen kapitalismissa muutumattona. Tämä tuotantovoimien kehitykseen toivonsa panna Marx luottaa työprosessin kollektiivisen subjektin, 'koko-naistyöläisen', tuottavan kansakäymisessään luonnon kanssa aidon rationaalisuuden muodon, joka syrjäyttää arvonlisäysprosessin subjektin, pääoman, edustaman rationaalisuuden. Tämän käsityksen Marcusen teknologia-kritiikki asettaa vahvasti kyseenalaiseksi. Sen johtopäätöksenä on, ettei modernissa kapitalismissa ole mitään sitä itseään kumoavaa ristiriitää, ainoastaan vastakohtaisuuksia. Vaikkakin pääoman repressio synnyttää jatkuvasti vastarintaa ja modernin palkkatyöläisen monimuotoisen kapinan, kapitalismi ei millään välttämättömyydellä synnytä järjestelmää itseään uhkaavaa vastavoimaa.

Jukka Gronow

Viitteet

- Hannu Hartikainen on kirjoituksessaan *Teknologiakritiikistä – eli putosiko Marx kyydistä 1970-luvulla?* (1982) esittänyt kaksi Marxin käsitystä teknologiasta ja työprosessista. Hartikaisen mielestä Marxilla on käsitys sekä pääoman ja teknologian funktionaalisesta suhteesta että pääoman leimaamasta tekniikasta. Hartikainen ei kuitenkaan pohdi näiden käsitysten suhdetta Marxin vallankumousteoriaan.
- André Gorzin (1980; ks. myös Gronow 1982) käsitys autonomisen ja heteronomisen sektorin, vapauden ja välttämättömyyden valtakuntien välisestä suhteesta on peräisin Marcuseelta. Gorz on oppi-isänsä johdonmukaisempi jättäessään heteronomisen sektorin emansipaation ulkopuolelle. Samalla hän on kuitenkin Marcusea naiivimpi uskoessaan autonomisen sektorin autonomisuuteen, minkä takia hänen ei tarvitse asettaa aidon autonomisuuden ehdoksi vapautta myös välttämättömyyden valtakunnan suhteen.

Kirjallisuus

Bahr, Hans-Dieter, *Die Klassenstruktur der Maschinerie. Anmerkungen zur Wertform.* Teoksessa Vahrenkamp, R. (toim.), *Techno-*

logie und Kapital. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973.

Breuer, Stefan, *Die Krise der Revolutionstheorie. Negative Vergesellschaftung und Arbeitsmetaphysik bei Herbert Marcuse.* Syndikat, Verlag, Frankfurt am Main 1977.

Gorz, André, *Abschied vom Proletariat.* Jenseits des Sozialismus. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main 1980.

Gronow, Jukka, Formaali rationaalisuus ja pääomasuhde. Max Weberin "Wirtschaft und Gesellschaftin" ideaalityypit ja ymmärtävän sosiologian metodi. *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen Working Papers* n:o 9, Helsinki 1979.

Gronow, Jukka, Työn vapautuminen vai työstä vapautuminen? André Gorzin jäähyväiset proletariaatille. *Tiede & Edistys* 1982: 1, 47–51.

Hartikainen, Hannu, Teknologiakritiikistä – eli putosiko Marx kyydistä 1970-luvulla? *Tiede & Edistys* 1982: 1, 52–55.

Lange, Ernst Michael, *Das Prinzip Arbeit. Drei metakritische Kapitel über Grundbegriffe, Struktur und Darstellung, der 'Kritik der politischen Ökonomie' von Karl Marx.* Verlag Ullstein, Frankfurt am Main & Berlin & Wien 1980.

Marcuse, Herbert, Some Social Implications of Modern Technology. *Zeitschrift für Sozialforschung* 1941: 3, 414–439.

Marcuse, Herbert, Industrialisierung und Kapitalismus. Teoksessa Stammer, O. (toim.), *Max Weber*

und die Soziologie heute. Verhandlungen des 15. deutschen Soziologentages. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1965. (1965a)

Marcuse, Herbert, Über die philosophischen Grundlagen des wirtschaftswissenschaftlichen Arbeitsbegriffs. Teoksessa Marcuse, H., *Kultur und Gesellschaft* 1–2. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1965. (1965b)

Marcuse, Herbert, Vorwort. Teoksessa Marcuse, H., *Kultur und Gesellschaft* 1–2. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1965. (1965c)

Marcuse, Herbert, *One-Dimensional Man.* The Ideology of Industrial Society. Sphere Books, London 1968. (Suom. Yksiuotteinen ihminen. Weilin + Göös, Tapiola 1969)

Marcuse, Herbert, *Counterrevolution and Revolt.* Allen Lane The Penguin Press, London 1972. (Suom. Vastavallankumous ja kapina. Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisuja, Jyväskylä (ei painov.))

Marcuse, Herbert, *Reason and Revolution.* Hegel and the Rise of Social Theory. Routledge & Kegan Paul, London 1973.

Marcuse, Herbert, *The Aesthetic Dimension.* Toward a Critique of Marxist Aesthetics. Beacon Press, Boston 1978.

Oetzel, Klaus-Dieter, *Wertabstraktion und Erfahrung. Über das Problem einer historisch-materialistischen Erkenntniskritik.* Campus Verlag, Frankfurt am Main & New York 1978.

Uusi suomennos Herbert Marcuseelta: VASTAVALLANKUMOUS JA KAPINA

"Lopputulos riippuu ratkaisevasti siitä, että nuori sukupolvi ei 'erkaannu' liikkeestä eikä sopeudu, vaan oppii organisoitumaan uudeen tappion jälkeen ja kehittämään uuden aistiherkkyiden ohella uuden rationaalisuuden, kestääkseen pitkän kasvatusprosessin – se on välttämätön edellytys suuren tyylin poliittisiin tekoihin siirtymiselle."

Jyväskylän Yliopiston Ylioppilaskunnan Julkaisu-sarja 20 mk osoitteesta Siljonkuja 1 B, 40600 Jyväskylä 60.